

Színház, dráma, irodalom

Színház, dráma, irodalom

Tanulmányok
a 70 éves Nagy Imre tiszteletére

Bartók István

Egy színműíró grammatikus a 16. században: Leonhard Culmann

A jelen alkalmából illene az ünnepektől érdeklődéséhez, munkásságához kapcsolódó adalékkal előrukkolni. Igyekszem is eleget tenni ennek a feltételnek, habár csak egy rövid figyelemfelkeltés erejéig fog sikerülni. Nem mozgok otthonosan sem a 18–19. században, sem a drámatörténetben, mégis találtam egy olyan pontot, ahol kutatási területeink érintkeznek. A 16–17. századi magyar nyelv- és irodalomszemlélet forrásait keresve jó ideje tanulmányozom a nyugat-európai grammatikai irodalmat. Feltűnt, hogy a nürnbergi tanár és teológus, Leonhard Culmann nemcsak nyelvtankönyveket és hittudományi értekezéseket írt, hanem iskoladrámákat is. A műfajban való járatlanságom miatt nem vállalkozhatom arra, hogy e darabok részletes vizsgálatába bocsátkozzam. Úgy vélem, mégsem haszontalan, ha legalább felhívom rájuk a figyelmet, hiszen magyar szakirodalma – legjobb tudomásom szerint – nemcsak a Culmann-daraboknak nincs, hanem a szerző személyéről és munkásságáról sem lehet egy-két mondatnál többet olvasni hazai forrásainkban. Annál is inkább érdemesnek tartom pályafutását röviden ismertetni, mert műveinek századokon keresztül tartó hatása különleges helyet biztosít számára a reformáció korának szerzői között.¹

1.

Születésének idejét pontosan nem lehet tudni; különféle számítások alapján egyesek 1497–1498, mások 1500–1501 körülre teszik. Crailsheimben, a Nürnbergtől délnyugatra fekvő kisvárosban látta meg a napvilágot. A kor szokása szerint származását műveinek címlapján is feltüntette. Az újabb és újabb kiadásokon még a 17. század végén is mint Leonhardus Culmannus Crailsheimensis szerepel. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Schwäbisch Hallban, Dinkelsbühlben és Nürnbergben folytatta. Néhány évig Saalfeldben időzött, 1514–17-ben Erfurtban, majd Lipcsében tanult. Tanárai közül később Richard Crockst (Croke), Petrus Mosellanust és Christoph Hegendorft említette.

¹ Az áttekintés legfőbb forrása: Matthias Wilhelm SENGEL, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays: As a Contribution to the Study of Drama in the Age of the Reformation*, Nieuwkoop, 1982 (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, 35).

Az egyetem elvégzése után a bambergi katedrálisban teljesített szolgálatot, majd Ansbachban töltött be valami hasonló hivatalt. Ezután Kazimir ansbachi őrgrof szolgálatában Bayreuthba ment. Innen hazatért Crailsheimbe, ahol súlyosan megbetegedett. Felgyógyulása után, 1518-ban Nürnbergben segédtanítói állást (coadjutor) kapott a Kórházi Iskolában. Az intézmény neve onnan ered, hogy a Szentlélek Kórház épületében kapott helyet. Három év elteltével rendes tanárrá (ludimagister) léptették elő. Ugyanebben az évben nevezték ki kollégáját, Heyden Sebaldot az iskola rektorává. 1525-ben Heydent a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektornak, és a helyére Culmann került. Ezt a tisztséget viselte 1546-ig. Így összesen 28 évig tanított.

A rektori állás betöltésének évében családot is alapított. A nürnbergi Szent Sebald-templom házassági anyakönyve szerint 1525. július 18-án „Leonhardus Kulman Schulmaister” feleségül vette Barbara Pürstenspinderint. Culmann harminc évvel később egy levelében írta, hogy 12 gyerekük született.

Nürnbergi tanárságának ideje a város történelmének egyik legjobb korszaka. A település fontos kereskedelmi utak találkozásánál feküdt, lakossága meghaladta a 40 000 főt. Így a német nyelvterület egyik legnagyobb és leggyorsabban fejlődő városa volt. Nyomdászata kiemelkedő lehetőséget biztosított a humanizmus és a reformáció terjesztésére. Kulturális szerepének jellemzésére híres polgárai közül elegendő Albrecht Dürer és Hans Sachs vagy akár a krónikaíró Hartmann Schedel nevét említeni.

Különös gondot fordítottak az ifjúság nevelésére. A gimnáziumot maga Melanchthon alapította 1526-ban. A városban négy alsóbb fokú latin iskola működött. Felügyeletüket a városi tanács látta el; a testület nevezte ki a rektorokat, és rendszeres vizitációk során ellenőrizte az oktatás színvonalát. A négy intézmény egyike volt a Kórházi Iskola, ahol Culmann tanított. A másik három a Szent Sebald-, a Szent Lőrinc- és a Szent Egidus-kolostor iskolája volt. Ezek mellett német iskolák is voltak.

1546-ban Culmann búcsút mondott a tanításnak, és a Szent Sebald-templom prédikátora lett. Az 1550-es évek első felében belekeveredett az Andreas Osiander (1498–1552) radikális teológiai nézetei körüli vitákba. Bár folyamatosan igyekezett elhatárolódni a szélsőséges álláspontoktól, mégis voltak, akik elítélték felfogását. 1556-ban végképp megalékelte az állandó szellemi csatározással együtt járó vádaskodásokat, és elhatározta, hogy elhagyja Nürnberget. Kapott egy tanúsítványt a városi tanácstól, amelyben rögzítették, hogy az Osiander körüli vitákban nem marasztalható el, és egyébként is minden tekintetben a legnagyobb mértékben meg voltak elégedve a szolgálataival. Az irat záradéka Sebastian és Ulrich von Helfenstein grófok jóindulatába ajánlotta. Így a Helfensteinek székhelyén, Wiesensteigben kapott prédikátori állást. 1558-ban olyan dokumentumok jutottak el a grófokhoz, amelyek fényében jónak látták ismét megvizsgálni Culmann szerepét az Osiander-ügyben. Ennek eredményeként

úgy döntöttek, hogy nem tartják kívánatosnak további tartózkodását Wiesensteigben. Ezután az Ulm közelében fekvő Bernstadtban kapott lelkesi állást. Itt is halt meg, pontosan nem tudni, mikor. Bizonyosan 1561. november 7-e előtt, mert akkor nevezték ki utódát, Jörg Maiert.

2.

Culmann munkásságának három fő területe a teológia, a tankönyvírás és a színműírás. A reformáció kibontakozásának és elterjedésének évtizedei bőségesen szolgáltatnak témát a mentalitástörténet számára. Culmann felfogásának elemzése a kérdés szakértőire tartozik. Teológiai nézeteit egyes részterületekre vonatkozóan is kifejtette egy-egy művében; ezek mellett összefoglaló áttekintést is készített.² Átmenetet alkotnak a teológia és a tankönyvírás között az ifjúság számára szerkesztett hit- és erkölcsstani munkái.

Legtermékenyebb a szorosabb értelemben vett tankönyvírói tevékenysége. E terület legfontosabb darabjaiból tűnik ki leginkább óriási népszerűsége: munkáinak kiadásai, átdolgozásai, fordításai évszázadokon keresztül megőrizték nevét – mint látni fogjuk, még Európán kívül is. Ez a reformáció korának nem sok szerzőjéről mondható el.

Tizenegy tankönyve közül hármat a német iskolák használatára írt, nyolcat a saját iskolája számára. Ezek közül kettő az olvasmányokhoz fűzött magyarázatait tartalmazza: Vergilius *Bucolicájához* és Pál apostol Titus-leveléhez. A többi hat latin nyelvtankönyv.

Az európai kontinensen legnépszerűbb volt német párhuzamokkal kiegészített latin grammatikája. A munka alapja a humanizmus korában újra felfedezett késő antik szerző, Aelius Donatus elemi nyelvtana. Culmann az *Ars minor* Heinrich Glarean-féle kritikai kiadását használta fel, de sokat alakított rajta. Az anyagot kisebb egységekre bontotta és kérdés-felelet formában dolgozta fel. A *Methodus Donati*³ 1534-ben három német városban is megjelent. Ezeket Európa-szerte a 16. század végéig mintegy 50 újabb kiadás követte.

Culmann nyelvtanában a latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmásorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában. A latin anyaghoz kapcsolódó német, később más nyelvű értelmezések révén a munka fontos szerepet játszott a népnyelvek felértékelésében. A 16. század első évtizedeiben – a neolatin ré-

² *Thesaurus locorum communium copiosissimus, ex veteri et novo testamento, cum fideli ac perspicua interpretatione, evangelii professoribus admodum utilis atque necessarius*, Nürnberg, 1551.

³ *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collecta, illustrata per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem*, Nürnberg, Frankfurt, Lipcse, 1534.

giók után – az Alpoktól északra fekvő területeken is megnövekedett a párhuzamos latin–vulgáris nyelvtanok szerepe az élő nyelvek grammatikai irodalmának létrejöttében. A népnyelvek szabályainak rendszerezése, értékeik felismerése nemcsak a nyelvi norma, az irodalmi nyelv kialakításához, hanem a nemzeti öntudat erősödéséhez is nagymértékben hozzájárult. Magyar vonatkozásban ennek korai, a kortárs európai törekvésekkel tökéletesen összhangban lévő példája Sylvester János munkássága.

Culmann szóban forgó művét német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*-jának megjelenése (1579) után már nem sokszor adták ki, Európa keletebbi részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőikkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott. Népszerűségének okát a kutatás világosságában és egyszerűségében látja. A szemléletes példák és a párbeszédes forma ugyancsak könnyen tanulhatóvá tette. Az élő nyelvű párhuzamok a munkához Erdélyben már a 16. század közepétől megjelentek.⁴ A latint és a népnyelvet együttesen feldolgozó grammatikák Magyarországon és Erdélyben a 17. század második felétől terjedtek el szélesebb körben. A régiség leghíresebb nyomdása, Tótfalusi Kis Miklós a magyar kiegészítésekkel ellátott Culmann-nyelvtant kétszer is kiadta.⁵

Legmesszebbre a röviden csak *Sententiae pueriles* (1540)⁶ címen számon tartott összeállítás hatása terjedt. Ez a munka már túlmutat az alaktan elemi tudnivalóin: a különbözőképpen megszerkesztett kifejezések és mondatok példáival a szabályos szintaxis elsajátítására és gyakorlására szolgált. Az imitatio humanista elvét alkalmazva a diákok megtanulhatták a jellemző fordulatokat, és azok utánzásával maguk is szerkeszthettek hasonlókat.

Efféle példagyűjtemények a középkorban is segítették a latintanulást, de a humanista iskolareform legtöbbjüket kiszorította az oktatásból, helyettük inkább újakat szerkesztettek. Nürnbergben egyedül a Cato neve alatt kiadott *Disticha moraliá*t használták még a 16. században is. A legtöbb hasonló munka egyszerűen ábécérendben közli a szentenciákat. Culmann kettő, három, négy és végül négy-nél több szóból álló csoportokba sorolja az anyagot, ezeken belül a betűrend szabja meg a sorrendet.

A példaanyag összeállításánál természetesen arra is ügyeltek, hogy a gyűjtemény a grammatikai és stílári ismeretek gyarapítása mellett tartalmában az erkölcsi tanítást is hathatósan szolgálja. Culmann munkája a katolikus országok-

⁴ Első ismert kolozsvári kiadása: *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quæstionculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crayssheymensem*, 1554, RMNY 107.

⁵ *Donati Aelii, viri clarissimi, de octo partibus orationis methodus, Quæstionculis puerilibus undique collectis illustrata, per LEONHARDUM CULMANNUM Craylsheymensem. Et nunc plurimis quæstionibus intersertis, ad quarundam vocum in Ungaricum idioma versione aucta; & à plurimis mendis repurgata*, Kolozsvár, 1698. RMK II. 1920; Kolozsvár, 1701. RMK I. 1623 a.

⁶ *Sententiae pueriles pro primis Latinae lingua tironibus, ex diversis scriptoribus collectae. His accesserunt pleraque veterum theolorum sententiae de vera religione*, Nürnberg, 1540.

ban ellenérzéseket váltott ki. Ezt aligha az épületes morális oktatásnak köszönhetette, sokkal inkább a teológiai vitatható kitételeknek. A teljes cím is utal rá, hogy a munka második felében olvashatók a régi teológusok nézetei az igaz vallás kérdéseiről.

1550-ben a löweni egyetemen közzétették a veszélyes és eretnek nézeteket tartalmazó, ezért tiltott könyvek jegyzékét, és ezen szerepelt a *Sententiae pueriles* is. A tiltást később Culmann valamennyi művére kiterjesztették. Talán ennek ellenhatása is szerepet játszott népszerűségének erősödésében a protestáns területeken. A *Sententiae* Angliában gyorsan elterjedt. Feltehetően a protestáns tanárok hozták magukkal, amikor I. Erzsébet uralkodása alatt hazatértek európai száműzetésükből. Igen nagymértékben befolyásolta az angliai grammatikaoktatást. Kimutatták irodalmi hatását is, például Shakespeare és Spenser munkásságára. Népszerűségét tovább növelte John Brinsley (1612),⁷ majd különösen Charles Hoole (1658)⁸ angol fordítása és kétnyelvű redakcióik. Hoole fordítását Amerikában is kiadták, mégpedig Bostonban, először 1702-ben, másodszor 1723-ban. Londonban kilencedik (!) alkalommal 1744-ben jelent meg, több mint kétszáz évvel az első nürnbergi kiadás után.

3.

Culmann erkölcsi és vallási tanítást fogalmazott meg iskoladrámáiban is. 1539 és 1547 között jelent meg öt német nyelvű iskolai színjátéka, amelyeket a kutatás irodalmi értékük és szerkezetük tekintetében egyaránt a korszak és a műfaj jellegzetes darabjainak tart. Bibliai és antik témákat dolgozott fel.⁹

A *Bűnösben*¹⁰ a lutheri kegyelemtant mutatja be, amely szerint a bűnös ember csak az isteni kegyelem – sola gratia – által igazulhat meg. Az *Izsák és Re-*

⁷ *Sententiae pueriles, translated grammatically: Leading the learner, as by the hand, to construe right, parse, and make the same Latine; also to get both matter and phrase, most speedily and surely, without inconvenience*, London, 1612.

⁸ *Sentences for children English and Latine. Collected out of sundry authors long since by Leonard Culman, and now translated into English by Charles Hoole: for the first enterers into Latin. Sententiae pueriles Anglo-Latinae. Quas e diversis authoribus olim collegerat Leonhardus Culmann, et in vernaculam sermonem nuperrime transtulit Carolus Hoole: Pro imprimis Latinae linguae tyronibus*, London, 1658.

⁹ Culmann színműírói munkásságát érintik: Hugo HOLSTEIN, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Litteratur*, Halle, 1886; Theodor HAMPE, *Die Entwicklung des Theaterwesens in Nürnberg von der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts bis 1806*, 1–2, Nürnberg, 1900; John David KESSLER, *Leonhard Culmann and the German Language School Drama in Nürnberg in the 16th century*, Austin, 1970; Wolfgang F. MICHAEL, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern, 1984.

¹⁰ *Ein Christenlich Teutsch Spiel, wie ein Sünder zur Buß bekärt wirdt, Von der sünd Gsetz und Evangelion*, Nürnberg, 1539. Digitalizált formában letölthető:

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00033528/images/>

*beka házasságában*¹¹ vázolja a reformátorok által követendőnek ítélt házasságmodell. Ugyancsak bibliai tárgyú az *Özvegyasszony*.¹² A mitológiából meríti témáját a *Pandora*.¹³ Az *Asszonyok*¹⁴ alapja egy ókori történet, amely Gelliusnál maradt fenn (*Noctes Atticae*, 1, 23.). A római Papirius Praetextatus hazugsággal akart segíteni magán, amikor anyja a szenátus titkos határozatáról faggatta, amit a nőknek nem volt szabad megtudniuk. Azt mondta: elrendelték, hogy minden férfinak két felesége legyen. Erre aztán nagy felháborodás tört ki az asszonyok között, akik a szenátus elé vonultak, és azt követelték, hogy döntsenek fordítva: minden asszonynak két férje legyen. Ezen a szenátorok igencsak meglepődtek.

Ha Culmann iskoladrámái nem is jelentek meg annyiszor, mint grammatikai munkái, némelyiket különböző német városokban többször is kiadták. Jó lenne tudni, hogy vajon ismerték-e valamelyiket hazai szerzőink, feltételezhető-e magyar recepció. Ha közvetlen hatásuk nem is lenne kimutatható, talán még az esetleges közvetítő művek vagy akár a pusztá tematikus párhuzam, a véletlen egyezés is érdekes lehet. A magyarországi iskolai színjátszás története számon tart néhány esetet, amelyeken érdemes volna elgondolkozni.

A korszak hazai művelődéstörténetének nem elhanyagolható szereplője Culmann kortársa, a bártfai születésű Leonhard Stöckel, aki „1530–1536 között Wittenbergben tanult. Németországi tanulmányai során kapcsolatba került a német reformáció nagy alakjaival, megismerte az ottani nevelési, tanítási rendszert, melyben fontos szerepet játszottak a gyakori iskolai előadások. [...] Stöckel 1539 tavaszán foglalta el a bártfai rektorságot, és szülővárosa iskoláját a legelsőként egyikévé tette. Meghonosította az iskolai színjátszást is.”¹⁵ Történetesen ugyanattól az évtől, 1539-től kezdtek el megjelenni Culmann darabjai német földön. A bártfai városi számadáskönyv egy bejegyzése szerint az evangélikus iskolában 1556-ban előadtak egy német nyelvű darabot „az özvegyasszonyról”.¹⁶ Egyéb adat híján csak találgathatjuk, hogy ennek lehet-e valami köze Culmann *Witfrau*jához. A szerzője – vagy átdolgozója? – akár maga Stöckel is lehet. Hiszen egyes vélemények szerint „Bizonyára Stöckel maga is írt jó párat [ti. iskoladrámát], ezek közül azonban egyedül a Zsuzsanna-dráma (*Historia von Susanna*

¹¹ *Von der Hochzeit Isaacs und Rebecce, ein spil nützlich und tröstlich den eheleuten, auch jungen gesellen, unnd Junckfrawen, so ehelich wöllen werden*, Nürnberg, 1547.

¹² *Ein schön Teutsch geistlich Spil von der Witfraw*, első fennmaradt kiadása: Nürnberg, é. n. [1575].

¹³ *Ein schön weltlich spil, von der schönen Pandora*, Nürnberg, é. n. [1544].

¹⁴ *Ein teutsch spil, von der auffrur der Erbarne weiber zu Rom wider jre männer*, Nürnberg, é. n. [1545].

¹⁵ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., 1995, 41–42.

¹⁶ „Item pro recitata germanica Comedia vidue scholasticis minoribus datus.” Idézi: VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., 1988 (A Magyarországi Iskolai Színjátszás Irodalma), 45.

in Tragedien weise gestellet, zu vbung der Iugent, zu Bartfeld in Vngarn) maradt fenn, amelyet 1556-ban mutattak be, és 1559-ben Hans Lufft ki is nyomtatta wittenbergi műhelyében.”¹⁷

Figyelemreméltók a munka részletes elemzőjének, Szilasi Klárának következtetései: „A kötött forma is egyike a dráma azon sajátságainak, melyet Stöckel nem másolhatott le latin forrásából vagy egy esetleges mintáról, hanem csak a korabeli német drámairodalomnak általános ismeretéből, formáinak tanulmányozásából magyarázható meg.”¹⁸ A korabeli német drámairodalom említése erősíti azt a feltételezést, hogy Stöckel ismerhette Culmann munkásságát. A formai hasonlóságok mellett a nyelvhasználat is a német darabok hatására utal: „Az egyezés nemcsak a hangalakban és a helyesírásban mutatkozik, hanem a kifejezés módjában is: Stöckel ugyanazt a népies, gyakran nyerses nyelvet beszéli, amelyen Luther írt és amelyet a XVI. századi drámaírók a színpadon is használnak.”¹⁹

Az ismeretlen tartalmú és bizonytalan szerzőjű bártfai özvegyasszony-darab mellett olyan eseteket is találhatunk, amelyeknél bizonyosra vehető – legalább – a tartalmi azonosság Culmann egyes iskoladrámáival. Német nyelvterületen nyomtatásban is kiadtak több olyan ünnepi beszédet, amelyek főrangú személyek esküvőjét Izsák és Rebeka házasságával hozták összefüggésbe. Ugyanilyen alkalomból az ismert történetből készült színielőadás is.²⁰ A téma dramatikus feldolgozására közelebről is akad példa: a soproni német–latin evangélikus gimnáziumban a 17. század közepe táján állították színpadra Daniel Kleschnek, az iskola konrektorának, majd rektorának (1650–1659) német nyelvű darabját *Von Isaac und Rebecka*.²¹

Még feltűnőbb, hogy a *Régi Magyar Drámai Emlékek* köteteinek tartalomjegyzékét felületesen átlapozva éppen a *Protestáns Iskoladrámák* második kötetében bukkan fel két olyan darab is, amelyeknek címe megegyezik Culmann egy-egy munkájával: Pápai Páriz Ferenc *Izsák és Rebeka házassága* (1703) és Szathmári Paksi Sámuel *Pandora* (1773) című művei. A forrásokra vonatkozó jegyzet az első esetben egyedül a Bibliát említi, az attól eltérő, új elemeket Pápai Páriznak tulajdonítja. A második esetben a magyarázatban nem esik szó más előképről, mint Szathmári Paksi korábbi, saját szerzeményű latin változatáról; a magyar szöveg annak szabad átdolgozása.²²

¹⁷ GUITMAN Barnabás, *Stöckel Lénárd és a bártfai reformáció fénykora = Tanulmányok évszázadok történelméből*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, 2006, 73–90; 81.

¹⁸ SZILASI Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna-dramája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. sz.-ban*, Bp., 1918, 44–45.

¹⁹ *Uo.*, 46.

²⁰ *Drama Ecclesiasticum, oder Geistliches Singe-Spiel Von der Verehligung Isaacs mit Rebecca [...] Welches zum Andencken Seiner anderweiten am 24. Novemb 1691. auf dem Leickherrischen Hause Rahnsdorff geschehenen Vermählung mit der [...] Jungf. Johanna Maria*, h. n., 1691.

²¹ VARGA, A magyarországi protestáns..., i. m., 318–319.

²² *Protestáns Iskoladrámák*, s. a. r. VARGA Imre, 2, Bp., 1989 (*Régi Magyar Drámai Emlékek*,

Más helyen a magyar Pandora-darab egyik jelenetsorának lehetséges forrásaként a 15. századi olasz népi színjátékok tréfás orvos-történetei vetődnek fel: „Hogy az orvos-farsák milyen jellegűek lehettek, arra vonatkozóan Itáliából és különösképpen Nápolyból vannak bizonyos támpontjaink [...] ahonnan Nápolyi Beatrix hozhatott is magával mulattatókat, vagy témákat, melyeket azután itt megjelenítettek. [...] Ilyenszerű farsákat bizonyára hoztak magukkal Magyarországra, ahol azok gyökeret vertek, tovább sarjadtak. Erre vall egy XVIII. századi sárospataki iskoladráma, a *Pandora*, ahol klasszicizált formában megjelenik az orvos-trufa.”²³ Talán nem sokkal kevésbé valószínűsíthető feltételezés a darab egészét illetően a téma protestáns hagyományozódására gondolni.

4.

Mivel a színművek hatástörténetével nem áll módomban foglalkozni, befejezésül röviden visszatérek a saját szakterületemhez. Mint fentebb említettem, Culmann Donatus-átdolgozását sokszor kiadták Magyarországon és Erdélyben is, többször magyar párhuzamokkal kiegészítve. A régi nyomtatványok bibliográfiai számon tartják a különféle edíciókat, de kritikátörténeti szempontú elemzésük még nem történt meg.

Kiindulásként elkerülhetetlen a szétszórt könyvészeti adatok rendszerezése, az ismert hazai kiadások áttekintése. Ennek táblázatos összefoglalását tartalmazza a *Függelék*. A legfontosabb tudnivalókat pusztán statisztikai szinten az alábbiakban látom.

A 16. század közepétől a 18. század elejéig magyar nyelvterületen tizenhárom Donatusra visszamenő elemi latin grammatika jelent meg. Tizenkettőnek megvan a címlapja, amelyen szerepel, hogy alapja a Culmann-feldolgozás. A tizenháromból hét teljes példány, három csonka, háromból csak töredékek maradtak fenn. Egy eddig pontosan nem azonosított töredék és egy hiányos példány ugyancsak lehet egy-egy Culmann-kiadás maradványa. További három edíció egykori meglétét is több vagy kevesebb okkal feltételezhetjük.

A számolgatás alapján is láthatjuk, hogy a szóban forgó kiadványok jelentős részét teszik ki a régiség grammatikai irodalmának. A magyar változatok tartalmi vizsgálata, összevetése egymással és a különféle külföldi kiadás csoportokkal bizonyára hasznos adalékokkal szolgálhat a nyelv- és irodalomszemlélet történetének alaposabb megismeréséhez. Ez azonban már a további kutatás feladata.

XVIII. század, I/2), 823–885; 913–1001. Az Izsák házassága- és a Pandora-téma magyar feldolgozásairól még: VARGA, A magyarországi protestáns..., i. m., 43–44; 96.

²³ Régi Magyar Drámai Emlékek, szerk. KARDOS Tibor, s. a. r., bev. KARDOS Tibor és DÖMÖTÖR Tekla, I, Bp., 1960, 125–126.

Függelék

			RMK	RMNY				Culmann-kiadás
Kolozsvár	1552	Heltai et Hoffgreff		1. 97	OSZK		töredék	lehetséges
Kolozsvár	1554	Hoffgreff	II. 56	1. 107	OSZK	fotó	csonka	a címlapon szerepel
Kolozsvár	1565	Heltai	II. 95	1. 210	OSZK	fotó	teljes	a címlapon szerepel
• Kolozsvár	1566	Heltai	II. 312	1. 217			feltételezhető	lehetséges
• Bártfa	1578	Gutgesell		1. 398			feltételezhető	lehetséges
Kolozsvár	1581	Heltai Gáspárné	II. 164	1. 489	MTAK	fotó	teljes	a címlapon szerepel
Kolozsvár	1583	Gaspar Schespurgensis	II. 174	1. 527	OSZK	fotó	csonka	a címlapon szerepel
Kolozsvár	1595	typ. Heltai		1. 761	MTAK		töredék	a címlapon szerepel
Kolozsvár	1600	in aedibus Helthi		1. 866	OSZK	fotó	teljes	a címlapon szerepel
Bártfa	1638	Jakob Klöss	II. 521b	3. 1708A	OSZK	fotó	töredék	lehetséges
Gyulafehérvár	1644	typ. principis		3. 2058	OSZK		töredék	a címlapon szerepel
• Szeben	1663	Szenci Kertész Ábrahám	I. 1005				feltételezhető	lehetséges
Lőcse	1678	Samuel Brewer	II. 1420		OSZK		teljes	a címlapon szerepel
Kolozsvár	1697	Michael Liskai	II. 1880		OSZK		teljes	a címlapon szerepel
Zsolna?	1697	Michael Missovicz	II. 1913		OSZK		csonka	lehetséges
Kolozsvár	1698	[Tótfalusi Kis Miklós]	II. 1920		Kvár		teljes	a címlapon szerepel
Lőcse	1700	özw. Brewer Sámuelné	II. 2004a		Lőcse		csonka	a címlapon szerepel
Kolozsvár	1701	Tótfalusi Kis Miklós	I. 1623a		OSZK		teljes	a címlapon szerepel